

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

تاریخ و سیره

امام هادی علیه السلام

قاسم خانجانی

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه
زمستان ۱۴۰۲

خانجانی، قاسم، ۱۳۴۲ -
 امام هادی (علیه السلام) / قاسم خانجانی. - قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، انتشارات، ۱۴۰۲.
 ده، ۲۵۷ص. - (پژوهشگاه حوزه و دانشگاه؛ ۷۰۹: تاریخ اسلام؛ ۱۴۶)
 بها: ۱۸۷۰۰۰۰ ریال
 ISBN: 978-600-298-495-1
 فهرست نویسی براساس اطلاعات فیبا.
 کتابنامه. ص. [۲۴۳] - ۲۵۷؛ همچنین به صورت زیرنویس.
 ۱. علی بن محمد (علیه السلام) امام دهم، ۲۱۲-۲۵۴ق. ۲. Ali ibn Muhammad, Imam X. ۳. علی بن محمد (علیه السلام) امام دهم،
 ۲۱۲-۲۵۴ق. -- سرگذشتنامه. ۴. Biography -- Imam X, Ali ibn Muhammad.
 ۵. علی بن محمد (علیه السلام) امام دهم، ۲۱۲-۲۵۴ق. -- امامت. ۶. Ali ibn Muhammad Imam X -- Imamate.
 ۷. علی بن محمد (علیه السلام) امام دهم، ۲۱۲-۲۵۴ق. -- سیاست و حکومت. ۸. چهارده معصوم -- سرگذشتنامه.
 ۹. *Biography -- Fourteen Innocents of Shiite.
 الف. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، انتشارات.
 BP۴۹/۳۵ ۲۹۷/۹۵۸۳
 شماره کتابشناسی ملی ۹۴۵۹۳۳۰

امام هادی (علیه السلام)

مؤلف: قاسم خانجانی

ناشر: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه (عضو هیئت علمی پژوهشگاه حوزه و دانشگاه)

صفحه آرای: تحریر اندیشه

چاپ اول: زمستان ۱۴۰۲

تعداد: ۳۰۰ نسخه

لیتوگرافی: سعیدی

چاپ: قم- سبحان

قیمت: ۱۸۷۰۰۰ تومان

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۲۹۸-۴۹۵-۱

کلیه حقوق برای پژوهشگاه حوزه و دانشگاه محفوظ و نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است.

قم: ابتدای شهرک پردیسان، بلوار دانشگاه، نیش میدان علوم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تلفن: ۰۲۵-۳۲۱۱۱۱۰۰ (انتشارات

۳۷۱۸۵-۳۱۵۱-ص. پ. ۳۲۸۰۳۰۹۰، ۳۷۱۸۵-۳۱۵۱-ص. پ. ۳۲۸۰۳۰۹۰

تهران: خ انقلاب، بین وصال و قدس، کوی اسکو، پلاک ۴، تلفن: ۶۶۴۰۲۶۰۰

www.rihu.ac.ir info@rihu.ac.ir

فروشگاه اینترنتی: https://shop.rihu.ac.ir

مرکز یخش: قم، خیابان معلم، مجتمع ناشران، طبقه همکف، پلاک ۲۷، تلفن: ۰۲۵-۳۷۸۴۲۶۳۵-۶

سخن پژوهشگاه

پژوهش در علوم انسانی به منظور شناخت، برنامه‌ریزی و ضبط و هدایت پدیده‌های انسانی در راستای سعادت واقعی بشر ضرورتی انکارناپذیر است و استفاده از عقل و آموزه‌های وحیانی در کنار داده‌های تجربی و در نظر گرفتن واقعیت‌های عینی، فرهنگ و ارزش‌های اصیل جوامع شرط اساسی پویایی، واقع‌نمایی و کارایی این‌گونه پژوهش‌ها در هر جامعه است.

پژوهش کارآمد در جامعه ایران اسلامی در گرو شناخت واقعیت‌های جامعه از یک‌سو و اسلام به‌عنوان متقن‌ترین آموزه‌های وحیانی و اساسی‌ترین مؤلفه فرهنگ ایرانی از سوی دیگر است؛ از این‌رو، آگاهی دقیق و عمیق از معارف اسلامی و بهره‌گیری از آن در پژوهش، بازنگری و بومی‌سازی مبانی و مسائل علوم انسانی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است.

توجه به این حقیقت راهبردی از سوی امام خمینی رحمته‌الله، بنیان‌گذار جمهوری اسلامی، زمینه شکل‌گیری «دفتر همکاری حوزه و دانشگاه» را در سال ۱۳۶۱ فراهم کرد و با راهنمایی و عنایت ایشان و همت استادان حوزه و دانشگاه، این نهاد علمی شکل گرفت. تجربه موفق این نهاد، زمینه را برای گسترش فعالیت‌های آن فراهم آورد و با تصویب شورای گسترش آموزش عالی در سال ۱۳۷۷ «پژوهشکده حوزه و دانشگاه» تأسیس شد و در سال ۱۳۸۲ به «مؤسسه پژوهشی حوزه و دانشگاه» و در سال ۱۳۸۳ به «پژوهشگاه حوزه و دانشگاه» ارتقا یافت.

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه تاکنون در ایفای رسالت سنگین خود خدمات فراوانی به جامعه علمی ارائه نموده است که از آن جمله می‌توان به تهیه، تألیف، ترجمه و انتشار بیش از ۷۰۰ عنوان کتاب و شش نشریه علمی اشاره کرد.

کتاب حاضر به عنوان منبع درسی برای رشته‌های تاریخ اسلام، تاریخ تشیع و تاریخ اهل بیت علیهم‌السلام در مقطع کارشناسی ارشد فراهم شده است؛ البته دیگر علاقه‌مندان به این زمینه تحقیقی می‌توانند از آن بهره‌مند شوند.

از استادان و صاحب‌نظران ارجمند تقاضا می‌شود با همکاری، راهنمایی و پیشنهادهای اصلاحی خود، این پژوهشگاه را در جهت اصلاح کتاب حاضر و تدوین دیگر آثار مورد نیاز جامعه دانشگاهی یاری دهند.

در پایان پژوهشگاه لازم می‌داند از مؤلف اثر، حجت‌الاسلام والمسلمین قاسم خانجانی و نیز از ارزیاب محترم، دکتر نعمت‌الله صفری فروشانی سپاسگزاری کند.

چهار

فهرست مطالب

مقدمه..... ۱

فصل اول: کلیات تحقیق

- ۱-۱. طرح تحقیق..... ۳
- ۲-۱. پیشینه تحقیق..... ۴
- ۳-۱. منبع شناسی..... ۸
- ۱-۳-۱. منابع حدیثی..... ۸
- ۲-۳-۱. منابع فقهی، اخلاقی و اعتقادی..... ۹
- ۳-۳-۱. منابع رجالی و تراجم..... ۹
- ۴-۳-۱. منابع تاریخی..... ۱۰
- ۱-۴-۳-۱. منابع عمومی تاریخ اسلام..... ۱۰
- ۲-۴-۳-۱. منابع عمومی تاریخ و فضایل امامان علیهم السلام..... ۱۱
۱. الارشاد فی معرفة حجج الله علی العباد، نوشته محمد بن محمد بن نعمان عکبری بغدادی مشهور به شیخ مفید (م ۴۱۳ق)..... ۱۱
۲. إعلام الوری بأعلام الهدی، نوشته فضل بن حسن طبرسی (م ۵۴۸ق)..... ۱۲
۳. مناقب آل ابی طالب مشهور به المناقب، نوشته محمد بن علی..... ۱۲
۴. تذکرة خواص الامة فی خصائص الائمة معروف به تذکرة الخواص، نوشته سبط ابن جوزی (م ۶۵۴)..... ۱۳
۵. كشف الغمة فی معرفة الائمة، نوشته علی بن عیسی اربلی (م ۶۹۲ق)..... ۱۳
۶. الدرّ النظیم فی مناقب الائمة اللہامیم، جمال الدین یوسف بن حاتم عاملی (م قرن ۷)..... ۱۴
۷. مناقب الطاهرین، عماد الدین طبری (قرن ۷)..... ۱۴
۸. الفصول المهمة فی معرفة الائمة، نوشته ابن صباغ مالکی (م ۸۵۵)..... ۱۴
- ۳-۴-۳-۱. منابع مربوط به دلائل و معجزات..... ۱۴
۱. عیون المعجزات از حسین بن عبدالوهاب (م قرن ۵)..... ۱۵

پنج

۲. دلائل الامامة از محمد بن جریر طبری (م قرن ۵)..... ۱۵
۳. الثاقب فی المناقب از ابن حمزه طوسی (م قرن ۶)..... ۱۶
۴. الخرائج والجرائح از قطب راوندی (م ۵۷۳)..... ۱۶
- ۱-۳-۴. منابع اختصاصی مربوط به زندگی امام هادی علیه السلام..... ۱۷
- ۱-۴. مرور اجمالی بر سیر تاریخی امامت..... ۱۸

فصل دوم: ویژگی‌های فردی و احوال شخصی امام هادی علیه السلام

- ۱-۲. تولد..... ۲۵
- ۲-۲. محل ولادت امام هادی علیه السلام..... ۲۷
- ۱-۲-۲. حرکت و اعراب واژه صریا..... ۲۸
- ۲-۲-۲. نام درست مکان ولادت امام هادی علیه السلام..... ۲۹
- ۳-۲-۲. ارتباط صریا با مدینه..... ۳۱
- ۴-۲-۲. ارتباط صریا با ولادت امام هادی علیه السلام..... ۳۴
- ۳-۲. نام، کنیه و القاب..... ۳۶
- ۴-۲. بستگان، همسر و فرزندان..... ۴۲
- ۱-۴-۲. مادر..... ۴۲
- ۲-۴-۲. همسر..... ۴۴
- ۳-۴-۲. فرزندان..... ۴۶

فصل سوم: امامت امام هادی علیه السلام

- ۱-۳. واکاوی و گونه‌شناسی نصوص امامت..... ۴۹
- ۲-۳. واکاوی و گونه‌شناسی فضائل..... ۵۳
- ۱-۲-۳. زهد..... ۵۴
- ۲-۲-۳. عبادت و دعا..... ۵۴
- ۳-۲-۳. علم..... ۵۷
- ۴-۲-۳. سخاوت..... ۵۸
- ۵-۲-۳. صبر و بردباری..... ۶۰
- ۶-۲-۳. تلاش و کوشش..... ۶۱
- ۳-۳. واکاوی و گونه‌شناسی دلائل و معجزات..... ۶۱
- ۴-۳. زمینه‌ها، گونه‌ها و نمونه‌هایی از معجزات امام هادی علیه السلام..... ۶۶
- ۱-۴-۳. اهمیت بروز معجزات برای اتمام حجت..... ۶۶
- ۲-۴-۳. استفاده از معجزه برای هدایت و پاسخ‌گویی..... ۶۷
- ۳-۴-۳. آگاهی از امور غیبی..... ۶۸
- ۴-۴-۳. زنده کردن حیوان مرده..... ۷۰
- ۵-۴-۳. آگاهی به زبان‌های مختلف..... ۷۰

شش

۷۱	۵-۳. امام هادی <small>علیه السلام</small> از دیدگاه دیگران.....
۷۱	۱-۵-۳. جایگاه امام هادی <small>علیه السلام</small> نزد مردم.....
۷۲	۲-۵-۳. امام هادی <small>علیه السلام</small> از نگاه برخی مخالفان و برخی عالمان اهل سنت.....
۷۷	۳-۵-۳. امام هادی <small>علیه السلام</small> از نگاه مستشرقان.....

فصل چهارم: تاریخ سیاسی امام هادی علیه السلام

۸۱	۱-۴. فضای سیاسی جامعه در عصر امام.....
۸۱	۱-۱-۴. حاکمان معاصر امام هادی <small>علیه السلام</small>
۸۲	۲-۱-۴. تصویری از دستگاه خلافت.....
۹۱	۲-۴. ضعف دستگاه خلافت و علل آن.....
۹۱	۱-۲-۴. فساد و عیاشی دربار.....
۹۳	۲-۲-۴. اختناق و نارضایتی مردم.....
۹۵	۳-۲-۴. قیام‌ها و نهضت‌ها.....
۹۷	۱-۳-۲-۴. قیام‌های علویان.....
۱۰۱	۲-۳-۲-۴. جنبش گروه زُط.....
۱۰۲	۳-۳-۲-۴. جنبش خزمدینان.....
۱۰۳	۴-۳-۲-۴. بررسی و تحلیل قیام‌ها و نهضت‌ها.....
۱۰۵	۳-۴. مقابله متوکل با امام هادی <small>علیه السلام</small>
۱۰۶	۱-۳-۴. احضار امام هادی <small>علیه السلام</small> به سامرا.....
۱۰۷	۱-۱-۳-۴. سبب احضار امام.....
۱۱۲	۲-۱-۳-۴. زمان احضار امام.....
۱۱۳	۳-۱-۳-۴. زمان‌های احضار امام هادی <small>علیه السلام</small> در گزارش‌های تاریخی.....
۱۱۵	۴-۱-۳-۴. ارتباط روشن شدن زمان احضار امام هادی <small>علیه السلام</small> با برخی وقایع تاریخی.....
۱۱۶	۴-۴. اقدامات سیاسی امام هادی <small>علیه السلام</small>
۱۱۶	۱-۴-۴. مخالفت با مشروعیت حکومت خلفا.....
۱۱۹	۲-۴-۴. نهی از یاری رساندن به حکومت.....
۱۲۰	۵-۴. اندیشه، مواضع و اقدامات اجتماعی امام هادی <small>علیه السلام</small>
۱۲۰	۱-۵-۴. تبیین و تثبیت جایگاه امامت.....
۱۲۱	۱-۱-۵-۴. اثبات مرجعیت علمی، فقهی و دینی.....
۱۲۵	۲-۱-۵-۴. معرفی و تعیین نایب و وکیل در نقاط مختلف.....
۱۲۶	۳-۱-۵-۴. تمجید، تجلیل و ستایش از مقام امامان معصوم <small>علیهم السلام</small> و بیان اهمیت زیارت آنان.....
۱۲۷	۴-۱-۵-۴. اظهار بیزارگی و مخالفت با افراد یا جریان‌های انحرافی.....
۱۲۸	۵-۱-۵-۴. معرفی جانشین و امام پس از خود.....
۱۲۹	۶-۱-۵-۴. تأکید بر انتظار فرج در عصر غیبت.....
۱۳۰	۷-۱-۵-۴. آموزش دعا و زیارت.....

هفت

۱۳۰	۶-۴. آماده‌سازی زمینه غیبت و انتظار.....
۱۳۱	۱-۶-۴. آماده‌سازی ذهنی و علمی.....
۱۳۴	۲-۶-۴. آماده‌سازی از طریق سازمان وکالت.....
۱۳۶	۷-۴. حمایت و پشتیبانی از شیعیان.....
۱۳۸	۸-۴. سازمان وکالت.....
۱۳۹	۱-۸-۴. ساختار و شیوه عملکرد سازمان وکالت.....
۱۳۹	۱-۱-۸-۴. تعیین و نصب وکلا.....
۱۴۰	۲-۱-۸-۴. تبیین شخصیت وکلا برای شیعیان.....
۱۴۰	۳-۱-۸-۴. تبیین وظایف و نظارت بر عملکرد وکلا.....
۱۴۱	۴-۱-۸-۴. تأمین مالی وکلا.....
۱۴۱	۵-۱-۸-۴. تأمین امنیت سازمان وکالت.....
۱۴۲	۶-۱-۸-۴. وکلا، کارگزاران سازمان وکالت.....
۱۴۲	۲-۸-۴. بهره‌گیری از اصل نهان‌کاری و تقیّه.....
۱۴۴	۳-۸-۴. وظایف و مسئولیت‌های سازمان وکالت.....
۱۴۵	۱-۳-۸-۴. نقش مالی.....
۱۴۵	۲-۳-۸-۴. نقش ارتباطی.....
۱۴۶	۳-۳-۸-۴. نقش علمی و ارشادی.....
۱۴۷	۴-۳-۸-۴. نقش سیاسی.....
۱۴۷	۵-۳-۸-۴. نقش حفاظتی برای امامان (علیهم‌السلام) شیعیان و سازمان وکالت.....
۱۴۷	۶-۳-۸-۴. نقش تمهیدی برای ورود شیعه به عصر غیبت.....
۱۴۸	۷-۳-۸-۴. نقش مبارزاتی ضدّ منحرفان و مدّعیان دروغین بابت.....
۱۴۹	۴-۸-۴. ویژگی‌های کارگزاران سازمان وکالت.....

فصل پنجم: سیره علمی و فرهنگی امام هادی (علیه‌السلام)

۱۵۱	۱-۵. وضعیت علمی و فرهنگی زمانه امام هادی (علیه‌السلام) (جریانات و آرای علمی و فرهنگی).....
۱۵۱	۱-۱-۵. اوضاع فرهنگی.....
۱۵۱	۱-۱-۵. بدعت و الحاد.....
۱۵۲	۲-۱-۵. فتنه خلق قرآن (محنة القرآن).....
۱۵۴	۳-۱-۵. رؤیت و دیدن خدا.....
۱۵۵	۴-۱-۵. تقابل امام هادی (علیه‌السلام) با برخی از فرقه‌های انحرافی شیعی.....
۱۵۵	۱. زبده.....
۱۵۸	۲. قَطْحِیه.....
۱۵۹	۳. واقفه.....
۱۶۰	۲-۵. مبارزه با تفکر و فرقه‌های انحرافی.....
۱۶۱	۱-۲-۵. غالیان.....

هشت

۱۶۵ مجسمه. ۲-۲-۵
۱۶۶ صوفیان. ۳-۲-۵
۱۶۷ متن خبر. ۱-۳-۲-۵
۱۶۹ بررسی تاریخی. ۲-۳-۲-۵
۱۷۲ بررسی محتوایی. ۳-۳-۲-۵
۱۷۴ بررسی منبع. ۴-۳-۲-۵
۱۷۴ ۱. دیدگاه‌ها درباره نویسنده حدیقه الشیعة
۱۷۵ ۲. بررسی سندی
۱۷۷ ۳-۵. فعالیت‌های علمی و فرهنگی امام هادی <small>علیه السلام</small>
۱۷۷ ۱-۳-۵. پاسخ‌گویی به شبهات و پرسش‌های مردم
۱۷۸ ۲-۳-۵. مناظره‌های علمی
۱۸۱ ۳-۳-۵. تربیت شاگردان و گونه‌شناسی اصحاب و شاگردان امام <small>علیه السلام</small>
۱۹۶ ۴-۵. شاگردان امام هادی <small>علیه السلام</small> از میان زنان
۱۹۶ ۱-۴-۵. آموزه‌ها و تعالیم امام هادی <small>علیه السلام</small>
۱۹۷ ۱-۴-۵. ۱- آموزه‌های قرآنی
۱۹۸ ۲-۴-۵. ۲- احادیث و روایات
۲۰۰ ۱. انتساب احادیث جعلی
۲۰۴ ۲-۴-۵. ۲. دعاها و زیارت‌ها
۲۰۴ ۱-۴-۵. ۱. دعاها
۲۰۵ ۲-۴-۵. ۲. زیارت‌ها
۲۰۵ ۱. زیارت جامعه کبیره
۲۱۲ ۲. زیارت غدیر
۲۱۳ ۳-۴-۵. ۳. مکاتبات و نامه‌های امام هادی <small>علیه السلام</small>
۲۱۴ ۱-۴-۵. ۱. نامه اهل اهواز
۲۱۵ ۲-۴-۵. ۲. بررسی و تحلیل نامه‌های امام هادی <small>علیه السلام</small>
۲۱۶ ۱. جایگاه امامت، تبیین و تثبیت آن
۲۱۷ ۲. معرفی وکلا و نمایان
۲۱۹ ۳. بیدارگری و هشدار
۲۱۹ ۴. دعا و آموزش دعا
۲۲۰ ۵. پاسخ به پرسش‌های شیعیان
۲۲۱ ۳-۴-۵. ۳. نکاتی درباره نامه‌های امام هادی <small>علیه السلام</small>

فصل ششم: سیره اقتصادی امام هادی علیه السلام

۲۲۵ ۱-۶. وضعیت اقتصادی رایج در عصر امام هادی <small>علیه السلام</small>
۲۲۶ ۲-۶. اندیشه اقتصادی امام هادی <small>علیه السلام</small>

۲۲۷ کسب روزی حلال	۱-۲-۶
۲۲۷ کار و تلاش اقتصادی	۲-۲-۶
۲۲۸ مواسات و رسیدگی به دیگران	۳-۲-۶

فصل هفتم: شهادت امام هادی علیه السلام

۲۳۱ شواهد عمومی	۱-۷
۲۳۱ مسمومیت یا قتل همه امامان <small>علیهم السلام</small>	۱-۱-۷
۲۳۲ کوتاه بودن عمر	۲-۱-۷
۲۳۲ شواهد اختصاصی	۲-۷
۲۳۲ احضار امام به سامرا و تحت نظر قرار دادن ایشان	۱-۲-۷
۲۳۲ اقدام به تحقیر و کوچک کردن امام	۲-۲-۷
۲۳۳ حبس امام	۳-۲-۷
۲۳۴ تصمیم به شهادت امام	۴-۲-۷
۲۴۱ جمع‌بندی و نتیجه‌گیری	
۲۴۳ منابع	

مقدمه

پس از رسول خدا ﷺ، با همه تأکید و توصیه‌های مکرر پیامبر ﷺ بر تبعیت از جانشینان آن حضرت و تأکید فراوان بر جدا نشدن از قرآن و عترت، اما مردم با تأثیرپذیری از رسوبات جامعه جاهلی، امیرالمؤمنین علی (علیه السلام)، جانشین بر حق پیامبر ﷺ، را کنار زدند و انحرافی در مسیر هدایت بشری ایجاد کردند که به هیچ‌روی قابل جبران نیست. با این همه، جانشینان رسول خدا ﷺ به‌عنوان امامان منصوب از جانب پروردگار یکی پس از دیگری به امامت رسیدند و هرچند به جز مقطعی کوتاه در زمان امیرالمؤمنین علی (علیه السلام)، هیچ‌گاه به حکومت نرسیدند، اما وظیفه هدایت و رهبری جامعه اسلامی را به بهترین شکل ممکن ادامه دادند و نگذاشتند با انحراف ایجاد شده، اسباب نابودی هدایت جامعه فراهم آید. در سلسله این امامان (علیهم السلام)، امام دهم حضرت علی بن محمد الهادی (علیه السلام) نیز راه امامان پیشین را ادامه داد و با آنکه از نظر سیاسی و اجتماعی در زمان بسیار دشواری به امامت رسید و با مشکلات عدیده‌ای مواجه شد، اما به خوبی وظیفه هدایت مردم را به انجام رساند. تاریخ امامان (علیهم السلام)، از جمله تاریخ زندگانی امام هادی (علیه السلام) یکی از مهم‌ترین زمینه‌های عبرت‌آموزی از تاریخ است که این امر بدون شناخت، بررسی و تحلیل آن دوران، امکان‌پذیر نیست.

براین اساس، نوشته حاضر بر آن است تا زوایای مختلف تاریخ زندگی امام هادی (علیه السلام) را مورد بررسی قرار دهد تا بتواند تصویر روشنی را از سیره، زمانه و زندگی آن حضرت ارائه کند و در نتیجه به شکل مؤثری در زمینه شناخت بهتر و الگو قرار دادن آن حضرت گام بردارد.

امام هادی (علیه السلام)، دهمین پیشوای شیعه از امامان معصوم و فرزند امام جواد (علیه السلام) است. آن حضرت پس از شهادت امام جواد (علیه السلام) و در هشت سالگی امامت شیعه را به عهده گرفت و در

طول ۳۳ سال جامعه شیعه را به خوبی رهبری کرد و سرانجام به دست معتز (حکومت، ۲۵۲-۲۵۵)، حاکم ستمگر عباسی به شهادت رسید. رهبری جامعه شیعه در این زمان با دشواری‌های فراوانی روبه‌رو بود. اختناق و محدودیت‌های سیاسی و اجتماعی که وجود داشت و از همه مهم تر تحت نظر بودن و به نوعی حبس خانگی امام هادی علیه السلام سبب شده بود ارتباط آن حضرت با شیعیان به کمترین سطح برسد. با این حال، امام هادی علیه السلام از هر فرصتی برای ارتباط با شیعیان استفاده کرده و رهبری خود را به خوبی به انجام رساند. امام هادی علیه السلام در این زمان علاوه بر وظیفه هدایت جامعه شیعه، زمینه‌سازی و ایجاد بسترهای مناسب برای درک درست از زمان غیبت امام زمان علیه السلام و شرایط این دوره را نیز به عهده داشت که آن را نیز به خوبی انجام داد. برتری امام هادی علیه السلام از همان اوان امامت، که آن حضرت در سنین نوجوانی به سر می‌برد، در همه زمینه‌ها به ویژه زمینه‌های علمی چنان بر همگان آشکار شد که بزرگ‌ترین عالمان آن روزگار را به خضوع و فروتنی واداشت. همین برتری‌ها و البته دشمنی دیرینه عباسیان با امامان شیعه از جمله امام هادی علیه السلام، اسباب شهادت آن حضرت را فراهم آورد.

فصل اول

کلیات تحقیق

۱-۱. طرح تحقیق

زندگی امام هادی علیه السلام، به ویژه بررسی دقیق تر و پرداختن به برخی از زوایای زندگی آن حضرت، از جمله مسائلی است که کمتر مطرح شده است؛ از این رو به نظر رسید نگارش متنی که پاسخ گوی بسیاری از پرسش‌ها درباره امام هادی علیه السلام باشد می‌تواند به حل برخی از آن مسائل کمک کند. همچنین تبیین وضعیت سیاسی و اجتماعی شیعیان در دوره امام هادی علیه السلام و نقش آن حضرت در رهبری جامعه شیعه، نشان دادن سیره و زندگی امام هادی علیه السلام در عرصه‌های مختلف فرهنگی، سیاسی و اجتماعی و نیز نمایاندن نقش امام هادی علیه السلام در زمینه‌سازی برای دوران غیبت امام عصر علیه السلام، باتوجه به اختناق شدید و دشواری‌های دوران زندگی امام هادی علیه السلام، از اهمیت بسیاری برخوردار است که در این نوشته بدان پرداخته خواهد شد.

دوران زندگی امام هادی علیه السلام ویژگی‌ها و تمایزاتی نسبت به سایر امامان علیهم السلام داشت که سبب شده است گزارش و اخبار اندکی از این دوره به نسل‌های بعد منتقل شود. از همین رو، شناخت وضعیت سیاسی و اجتماعی شیعیان در این دوره و نقش امام هادی علیه السلام در این باره، بیان ارتباط این امام بزرگوار با شیعیان، چگونگی تقویت و استمرار امور وکلا و سازمان وکالت در این دوره، کیفیت امامت و رهبری شیعه در دوران امام هادی علیه السلام و بازگو کردن تعالیم و معارفی که از آن حضرت باقی مانده است از اهداف این تحقیق است.

۲-۱. پیشینه تحقیق

اهمیت موضوع و در پاره‌ای موارد، حساسیت تاریخی سبب شده است تحقیق و نگارش درباره زندگی امام هادی علیه السلام از دیرباز مورد توجه قرار گیرد. در دوران معاصر نیز کتاب‌ها، مقالات و نوشته‌هایی چند درباره زندگی امام هادی علیه السلام نگارش یافته است. این نوشته‌ها که بیشتر به صورت کاغذی و در پاره‌ای موارد به شکل الکترونیکی سامان یافته‌اند، هرکدام دارای امتیازات و نواقصی هستند. این نوشته‌ها با وجود امتیازاتی که دارند اما دست‌کم به سبب تفصیل بسیار در برخی بخش‌ها، کامل نبودن برخی مباحث، غفلت از پاره‌ای از مباحث یا سست بودن آنها و همچنین به سبب نگارش تعدادی از آنها به زبان عربی، حتی اگر ترجمه شوند، نمی‌توانند اهداف مورد نظر را تأمین کنند.

در آذرماه سال ۱۳۹۶ نیز همایشی برای امام هادی علیه السلام برگزار شد و در خلال آن مجموعه مقالات سامان یافت که هرچند تعدادی از مقاله‌های آن تراز علمی قابل قبولی داشته‌اند، اما این مجموعه مقالات نمی‌تواند نقش کتاب را داشته باشد.

باتوجه به آنکه معرفی همه کتاب‌ها و تحقیق و نگارش‌های انجام‌شده درباره امام هادی علیه السلام در این مجال امکان‌پذیر نیست، در این بخش، با رعایت اختصار و نگاهی گذرا، تنها به برخی از این کتاب‌ها اشاره می‌شود که عبارت‌اند از:

۱. موسوعة الامام الهادی علیه السلام

یکی از آثار مهم و جامعی که اطلاعات کاملی را از زندگی امام هادی علیه السلام به دست می‌دهد و از این رو درخور تقدیر است، موسوعة الامام الهادی علیه السلام است. البته با آنکه این کتاب امتیازاتی دارد، اما جمع‌آوری روایات و گزارش‌های تاریخی بدون مقایسه، بررسی، تحلیل و نتیجه‌گیری مباحث، از نواقص این اثر به‌شمار می‌آید. این مجموعه به همت مؤسسه ولی عصر علیه السلام و با اشراف عالی‌مرحوم آیت‌الله خزعلی تهیه و تدوین و در سال ۱۴۲۴ق در ۴ جلد و ۲۱۰۹ صفحه در قم منتشر شده است.

در مقدمه این کتاب درباره روش تحقیق و نگارش آن توضیحاتی آمده و بررسی موضوعات کلامی، فقهی، تاریخی و خبری آن برحسب کلام امام علیه السلام مدنظر قرار گرفته است. براین اساس، هر حدیث به‌طور کامل در باب مخصوص به خود آمده و در پاورقی به منابع آن اشاره شده است. احادیث از قدیم‌ترین مأخذ گرفته شده و مفصل‌ترین متن‌ها گزینش و در پاورقی به سایر

طرق حدیث و مصادر و موارد اختلافش اشاره شده است؛ در برخی موارد، اغلاط و اشتباهات صورت گرفته در نقل متن یا سند حدیث برطرف شده و برخی از عبارات‌های احادیث مبهم و واژه‌های مشکل آنها، با استفاده از کتب معتبر لغت، روشن شده‌اند. همچنین با استفاده از قرائن رجالی و غیر آن، معصوم مورد نظر در احادیث مضمیر که در آنها نام معصوم نیامده، مشخص شده است. چنان‌که می‌دانیم، در برخی از احادیث، نام معصومی که حدیث از او نقل شده، دقیقاً مشخص نیست، مانند ابوالحسن که مشترک میان امام کاظم علیه السلام و امام رضا علیه السلام و امام هادی علیه السلام است. در این موسوعه این ابهام برطرف شده است هر چند نسبت به تصحیح یا بررسی سند احادیث کار چندانی صورت نگرفته است.

این مجموعه دارای ۹ باب است و هر باب شامل فصل‌هایی می‌شود. جلد چهارم این کتاب معرفی ۳۹۵ تن از اصحاب و شاگردان امام هادی علیه السلام را دربر دارد. در پایان جلد چهارم، فهرست مآخذ و مصادر و فهرست‌های فنی آمده که برای محققان کارایی دارد.

۲. حیاة الامام الهادی علیه السلام، دراسة و تحلیل

این کتاب، چنان‌که از نامش پیداست، به تحلیل و بررسی زندگانی امام هادی علیه السلام پرداخته است که به‌وسیله باقر شریف قرشی به زبان عربی تدوین یافته و چاپ نخست آن به‌وسیله دارالاضواء بیروت در ۳۵۲ صفحه منتشر شده است. اهمیت این کتاب سبب شده است دو ترجمه از آن صورت بگیرد؛ یکی به‌وسیله محمدرضا عطایی که در مشهد و به اهتمام کنگره جهانی امام رضا علیه السلام در ۵۲۸ صفحه و زیری به سال ۱۳۷۱ نشر یافت و دیگری به‌وسیله غلامحسین انصاری که به همت شرکت چاپ و نشر بین‌الملل در سال ۱۳۸۷ به چاپ رسیده است.

مؤلف در فصل اول این کتاب، به تاریخ ولادت و رشد امام هادی علیه السلام و دیدگاه مؤلفان درباره آن حضرت پرداخته است. در فصل دوم زمینه‌های بروز شخصیت و حضور عینی امام را در جامعه بررسی کرده است. فصل سوم با عنوان علوم و معارف آن حضرت، بیانگر بخشی از روایات امام علیه السلام است و به موضوعات مختلفی از جمله سند، متن و شرح‌های زیارت جامعه پرداخته است. در فصل بعد، اصحاب و راویان امام که در این کتاب ۱۷۷ تن دانسته شده، معرفی شده‌اند. مؤلف در فصل‌های دیگر، زندگی امام هادی علیه السلام در سامرا، اوضاع سیاسی و اجتماعی و اقتصادی دوران امامت آن حضرت، حرکت‌های ستم‌ستیزانه تشیع و نقش شعر و شاعری در آن زمان را بررسی کرده و به جریان‌های فکری انحرافی و موضع امام هادی علیه السلام در

مقابل آنها پرداخته است. نویسنده در بیشتر موارد از منابع کهن و معتبر تاریخی، حدیثی، رجال، کلامی، تفسیری و اخلاقی استفاده کرده است. این کتاب با آنکه از امتیازاتی برخوردار است اما عدم توازن در برخی از فصول کتاب، هم به لحاظ کمیّت و هم از نظر کیفیت بحث و نیز تفصیل بیش از حد در برخی مباحث مانند نقش علمی امام هادی علیه السلام و در نتیجه خارج شدن از ساختار بررسی و تحلیل زندگانی آن حضرت، از نواقص این کتاب است.

۳. حیاة الامام الهادی علیه السلام

این کتاب پژوهشی موضوعی به حساب می‌آید و حیات پربرکت امام هادی علیه السلام را از ولادت تا شهادت دربر می‌گیرد. این کتاب به وسیله محمدجواد مروّجی طبسی نگارش یافته و با ویرایش دوم از سوی مؤسسه بوستان کتاب در ۳۹۵ صفحه به زبان عربی منتشر شده است.

مؤلف این کتاب، پژوهش حاضر را به اندازه توان خود، در ده‌ها منبع و مصدر تاریخی، حدیثی، رجال، کلامی، تفسیری و اخلاقی پیگیری کرده است. در کنار امتیازات این کتاب، کامل نبودن برخی از مباحث، عدم توازن در برخی از فصول و مباحث این کتاب و نیز ضعیف بودن برخی از منابع، از نواقص این کتاب به‌شمار می‌آید.

۴. أعلام الهدایة، الامام علی بن محمد الهادی علیه السلام

این کتاب یک جلد از مجموعه‌ای است که در چندین جلد در مجمع جهانی اهل بیت علیهم السلام تدوین یافته و هر جلد اختصاص به یک معصوم دارد. جلد ۱۲ از این مجموعه در ۲۴۴ صفحه درباره امام هادی علیه السلام نگارش یافته و به سال ۱۴۲۲ چاپ شده است.

این کتاب دارای چهار باب و هر باب شامل چند فصل است. در باب اول با اشاره به شرح حال مختصری از امام هادی علیه السلام، نظر دیگران درباره آن حضرت و برخی از ویژگی‌های فردی امام هادی علیه السلام آمده است. باب دوم مراحل ولادت تا دوران امامت آن حضرت را دربر دارد. در باب سوم، با اشاره به انحراف به وجود آمده در حکومت پس از رسول خدا صلی الله علیه و آله، وضعیت سیاسی و اجتماعی زمان امام هادی علیه السلام، از جمله مواجهه آن حضرت با حاکمان زمان خود و احضار ایشان به سامرا و برخی از قیام‌های علویان بیان شده است. در باب چهارم وضعیت فرهنگی در زمان امام هادی علیه السلام و برخورد آن حضرت با فرقه‌ها و تفکر انحرافی و نیز نمونه‌هایی از میراث فرهنگی آن حضرت از جمله آثار مربوط به زیارت‌ها و دعاها و تربیت شاگردان آن حضرت و نیز سازمان وکالت و سرانجام شهادت امام هادی علیه السلام بازگو شده است. این کتاب با آنکه ساختار

قابل قبولی دارد، اما نداشتن تحقیق همه جانبه در برخی مباحث، تفصیل در پاره‌ای از مباحث مانند پیشینه بحث رسالت از زمان رسول خدا صلی الله علیه و آله تا زمان امام هادی علیه السلام، نداشتن تحلیل مناسب و کافی و استفاده از منابع غیر معتبر و معاصر، از نواقص این کتاب است

۵. تحلیلی از تاریخ دوران دهمین خورشید امامت، امام هادی علیه السلام

این کتاب با تلاش علی رفیعی تدوین شده و به همت انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی در قم و در ۱۶۳ صفحه چاپ شده است. در این نوشتار، مطالبی چون ولادت، رفتار و اخلاق امام علیه السلام، علم و دانش امام هادی علیه السلام، زمامداران معاصر، شرایط سیاسی-اجتماعی عصر امام علیه السلام، امام هادی علیه السلام و نهضت علویان، ترس دستگاه از حضور امام هادی علیه السلام در مدینه، نگرش بر فعالیت‌ها و مبارزات امام در مدینه، ورود به سامرا، فعالیت‌ها و مبارزات امام علیه السلام در سامرا، تبیین و تثبیت موضع امامت و غیر مشروع دانستن حکومت عباسیان، فراهم کردن زمینه غیبت حضرت مهدی علیه السلام، سخنان و نوشته‌های آن حضرت، شرکت در جلسات مناظره و مباحثی دیگر آمده است. این کتاب برخلاف نامش، چندان تحلیلی ارائه نشده و همه مباحث را نیز دربر ندارد؛ به علاوه آنکه در برخی موارد از منابع ضعیف استفاده کرده است.

۶. فرهنگ جامع سخنان امام هادی علیه السلام

این کتاب مجموعه کاملی از سخنان امام هادی علیه السلام به همراه متن عربی کتاب به نام موسوعه کلمات الامام الهادی علیه السلام است که در ۴ فصل با عناوین عقاید، احکام، اخلاق و دعاها تنظیم شده است. این کتاب در گروه حدیث پژوهشکده باقر العلوم علیه السلام در قم تدوین و با ترجمه علی مؤیدی، به وسیله نشر معروف در ۵۹۰ صفحه به چاپ رسیده است.

۷. مسند الامام الهادی علیه السلام

این کتاب نیز مجموعه کامل دیگری از سخنان، احادیث و روایات امام هادی علیه السلام است که به وسیله مرحوم عزیزالله عطاردی تدوین شده و به همت کنگره جهانی امام رضا علیه السلام در ۴۰۰ صفحه وزیری چاپ شده است. در ابتدای کتاب تاریخ مختصری از زندگانی امام هادی علیه السلام آمده و سپس روایات و احادیث آن حضرت در بخش‌ها و موضوعات مختلف فقهی، کلامی و اخلاقی بیان شده است. در پایان کتاب ۱۸۰ تن از راویان و شاگردان امام هادی علیه السلام که از ایشان روایت دارند با اشاره به وضعیت آنان از نظر وثاقت، تعداد روایت و موارد دیگر معرفی شده‌اند.

از مهم‌ترین ویژگی‌های این کتاب آن است که احادیث و روایات با ذکر سند و منبع مورد استفاده نقل شده‌اند.

علاوه بر آثاری که بدان‌ها اشاره شد، کتاب‌های بسیار دیگری درباره امام هادی علیه السلام نگاشته شده‌اند که به سبب رعایت اختصار، در این نوشته معرفی نمی‌شوند. همچنین درباره زیارت، به‌ویژه زیارت جامعه، ترجمه و شرح‌های آن و مباحث مربوط به آن و نیز درباره سازمان و کالت یا آثار مربوط به اصحاب و یاران امام هادی علیه السلام آثار و نوشته‌های بسیاری تدوین شده‌اند که از پرداختن به آنها نیز صرف‌نظر می‌شود؛ همچنان که به‌منظور رعایت اختصار، به آثار فراوان الکترونیکی، پایان‌نامه‌ها و مقالات بسیاری که درباره موضوعات مختلف مربوط به امام هادی علیه السلام سامان یافته‌اند، اشاره نمی‌شود.

۱-۳. منبع‌شناسی

مطالب مربوط به زندگانی امام هادی علیه السلام در منابع دست‌اول و کهن تاریخی به‌طور پراکنده آمده‌اند. البته منابعی که به تاریخ زندگی امامان علیهم السلام پرداخته‌اند طبیعی است که بخشی را نیز به زندگی امام هادی علیه السلام اختصاص داده‌اند، اما به جز این موارد، بسیاری از حوادث و مباحث مربوط به آن حضرت به مناسبت‌های مختلف در مواضع متعددی از منابع تاریخی بیان شده‌اند. بنابراین، از نگارش‌های مربوط به سیره و تاریخ در قرون نخستین، کتاب یا نوشته مستقلی وجود ندارد که به شکل منسجم به زندگی امام هادی علیه السلام پرداخته باشد. براین اساس مهم‌ترین منابعی که بخش‌هایی از زندگی آن حضرت را دربر دارند به چند دسته تقسیم می‌شوند: ۱. منابع حدیثی؛ ۲. منابع فقهی، اخلاقی و اعتقادی؛ ۳. منابع رجالی و تراجم؛ ۴. منابع تاریخی که خود به سه دسته تقسیم می‌شوند: ۱. منابع عمومی تاریخ اسلام؛ ۲. منابع عمومی تاریخ امامان علیهم السلام؛ ۳. منابع اختصاصی مربوط به زندگی امام هادی علیه السلام. در این بخش، به اختصار به معرفی این منابع پرداخته می‌شود.

۱-۳-۱. منابع حدیثی

بخشی از اطلاعات مربوط به امام هادی علیه السلام در منابع حدیثی آمده‌اند که رسالت اصلی این منابع، تاریخ‌نگاری نیست، اما به مناسبت مباحث مختلف، به بخش‌هایی از زندگی یا تعالیم و

آموزه‌های آن حضرت پرداخته‌اند. یکی از مهم‌ترین منابع حدیثی کهن، الکافی از محمدبن یعقوب کلینی (م ۳۲۹) است که در پایان کتاب الحجه در جلد یک، پس از طرح مباحث مفصلی مربوط به حجّت، نبوّت و امامت، به اختصار شرح حالی از امامان (علیهم‌السلام) را نیز آورده است. یکی از دلایل اهمیت این بخش از کتاب الکافی آن است که منابع دیگر، به‌ویژه در دوره‌های بعد، از این کتاب استفاده‌های فراوان برده‌اند. البته به جز این بخش، گزارش‌های متعدد و گوناگون دیگری در موضوعات مختلف مربوط به امام هادی (علیه‌السلام) در ابواب مختلفی از الکافی وجود دارند که از اهمیت بسیاری برخوردارند.

۱-۳-۲. منابع فقهی، اخلاقی و اعتقادی

برخی از کتاب‌های فقهی یا کتاب‌های اخلاقی و اعتقادی، به سبب آنکه احادیث، سخنان و مواعظ اهل بیت (علیهم‌السلام) از جمله امام هادی (علیه‌السلام) را دربر دارند، اطلاعات گوناگونی از زندگی امام هادی (علیه‌السلام) را ارائه می‌کنند که منبع مهمی برای دوره‌های بعد به‌شمار می‌آیند. کتاب‌های الامالی و من لایحضره الفقیه از شیخ صدوق (م ۳۸۱)، الامالی و المقنعه از شیخ مفید (م ۴۱۳)، الاستبصار فیما اختلف من الاخبار، الامالی و تهذیب الاحکام فی شرح المقنعه از شیخ طوسی (م ۴۶۰)، تُحْفُ الْعُقُولِ عَنْ آلِ الرَّسُولِ ﷺ از ابن شعبه حرانی (م قرن ۴)، شرح الاخبار فی فضائل الائمه الاطهار از قاضی نعمان مغربی (م ۳۶۳) و بحار الانوار الجامعة لدرر اخبار الائمه الاطهار از علامه مجلسی (م ۱۱۱۰) منابعی از این دست هستند.

۱-۳-۳. منابع رجالی و تراجم

کتاب‌های تراجم و رجال بخش دیگری از منابع هستند که بخش‌هایی از زندگی امام هادی (علیه‌السلام) یا اصحاب و شاگردان آن حضرت را دربر دارند. کتاب‌های رجال از نجاشی (م ۴۵۰)، رجال، اختیار معرفة الرجال و الفهرست از شیخ طوسی (م ۴۶۰)، خلاصة الاقوال فی معرفة الرجال از علامه حلی (م ۷۲۶)، رجال از ابن داود حلی (م ۷۴۰)، الذریعة الی تصانیف الشیعة از شیخ آقابزرگ تهرانی (م ۱۳۸۹)، معجم رجال الحدیث از سیدابوالقاسم خویی منابعی از این قبیل هستند.

۱-۳-۴. منابع تاریخی

مهم‌ترین بخش از آگاهی مربوط به زندگی امام هادی علیه السلام در منابع تاریخی آمده است. بخشی از مباحث مربوط به امام هادی علیه السلام در منابع تاریخی عمومی تاریخ اسلام آمده که مطالب مختلف تاریخی درباره افراد، حکومت‌ها، سلسله‌ها، خاندان‌ها و دوره‌های مختلف تاریخی را دربر دارند. البته معمولاً اطلاعات مربوط به آن حضرت در این منابع، پراکنده و در برخی موارد در فصول مختلفی مطرح و در پاره‌ای موارد تکرار شده است. بخش عمده و بیشترین مباحث مربوط به آن حضرت در منابع تاریخی عمومی تاریخ امامان علیهم السلام آمده است. این منابع اختصاص به یک امام خاص ندارند و معمولاً درباره دوازده امام علیهم السلام یا چهارده معصوم علیهم السلام نوشته شده‌اند. در این دسته از منابع، به‌طور معمول اطلاعات مربوط به هر امام، از جمله امام هادی علیه السلام در فصلی مستقل آمده و به شکلی منظم و منسجم تدوین شده است. با این توضیح، به اختصار، به معرفی و نقد و بررسی تعدادی از این منابع پرداخته می‌شود:

۱-۳-۴-۱. منابع عمومی تاریخ اسلام

بسیاری از منابع دست‌اول تاریخی، اخبار محدوده زمانی پیش از اسلام تا زمان نزدیک به درگذشت مؤلف را دربر دارند. این منابع به سبب آنکه موضوع مشخص، فرد مشخص، مقطع معینی از تاریخ اسلام و یا محدوده جغرافیایی معینی را در نظر نگرفته‌اند بلکه مجموعه حوادث محدوده زمانی ابتدای تاریخ خلقت یا پیش از اسلام و یا تاریخ اسلام تا زمان نزدیک به درگذشت مؤلف را گزارش کرده‌اند، به تاریخ عمومی شناخته می‌شوند. تاریخ خلیفه بن‌خیاط، از خلیفه بن‌خیاط (م ۲۴۰)، تاریخ یعقوبی، نوشته ابن‌واضح یعقوبی (م ۲۸۴)، تاریخ طبری، از محمد بن جریر طبری (م ۳۱۰)، مروج الذهب و معادن الجواهر، از علی بن حسین مسعودی (م ۳۴۶)، الکامل فی التاریخ از ابن‌اثیر، علی بن محمد جزری (م ۶۳۰)، تاریخ الاسلام، نوشته ذهبی، محمد بن احمد (م ۷۴۸) و البدایة و النهایة از ابن‌کثیر، ابوالفداء اسماعیل بن کثیر دمشقی (م ۷۷۴)، در شمار منابع عمومی هستند که به مناسبت زمان امام هادی علیه السلام یا ارتباط آن حضرت با حاکمان عباسی و یا اختصاص بخشی مستقل به زندگی امام هادی علیه السلام به زندگی آن حضرت پرداخته‌اند. البته مقدار، چگونگی و دیدگاه این کتاب‌ها نسبت به زندگی امام هادی علیه السلام یکسان نیست و به تناسب ساختار یا نوع نگاه نویسندگان تفاوت‌هایی در این منابع وجود دارد.

۱-۳-۴-۲. منابع عمومی تاریخ و فضایل امامان (علیهم‌السلام)

بخش مهمی از اخبار و گزارش‌های تاریخی مربوط به زندگی امام هادی (علیه‌السلام) در منابع عمومی تاریخ و فضایل امامان (علیهم‌السلام) آمده است. این منابع عموماً با نگاه فضایل‌نگارانه تدوین یافته‌اند و از این رو شاید برخی، آنها را کتاب تاریخی به‌شمار نیاورند، اما به‌رحال با این نگاه به شرح حال یا سیره و زندگی همه امامان (علیهم‌السلام) پرداخته‌اند و به یک امام یا موضوع مربوط به یک امام اختصاص ندارند و از آن‌رو که به شرح حال همه امامان (علیهم‌السلام) یا موضوعات مربوط به همه امامان (علیهم‌السلام) پرداخته‌اند، به آنها منابع عمومی می‌گویند. هرچند تعداد این منابع در قرون نخستین فراوان نیست، اما با توجه به نوع نگاه مؤلفان آنها و شمول مطالب و گزارش‌های تاریخی، اهمیت بسیاری دارند. در اینجا به تعدادی از این منابع اشاره می‌شود:

۱. الارشاد فی معرفة حجج الله علی العباد، نوشته محمدبن محمدبن نعمان عکبری بغدادی

مشهور به شیخ مفید (م ۴۱۳ق)

این کتاب که با نگاهی تاریخی کلامی نگاشته شده، تنها شرح حال زندگی دوازده امام (علیهم‌السلام) را دربر دارد؛ از این‌رو در آن به شرح حال رسول خدا (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) و حضرت فاطمه زهرا (علیها‌السلام) پرداخته نشده است. تاکنون چاپ‌های مختلف و ترجمه‌های متعددی از الارشاد منتشر شده است که بهترین چاپ آن با تحقیق مؤسسه آل‌البیت (علیهم‌السلام) در دو جلد سامان یافته است. بدون تردید این کتاب هم به لحاظ قدمت و هم به لحاظ اعتبار و هم به لحاظ مباحث تاریخی از مهم‌ترین آثار مربوط به زندگی امامان (علیهم‌السلام) به‌شمار می‌رود.

اهمیت الارشاد چنان است که از همان زمان تا به امروز مورد استناد قرار گرفته و منبع مهمی برای مورخان در دوره‌های بعد محسوب می‌شود. استفاده از منابعی که در اختیار شیخ مفید بوده، اما بعداً از میان رفته‌اند، از امتیازات مهم الارشاد است. اهمیت این کتاب سبب شده است تا به چند زبان از جمله انگلیسی، فارسی و اردو ترجمه شده و چند ترجمه فارسی داشته باشد. از صفحه ۲۹۷ تا ۳۱۲ از جلد دوم این کتاب حدود ۱۵ صفحه به زندگی امام هادی (علیه‌السلام) اختصاص دارد. مشخصات و برخی از ویژگی‌های فردی، نصّ بر امامت و برخی از دلایل و معجزات، برخی از حوادث دوران آن حضرت، احضار آن حضرت از مدینه به سامرا و زمینه‌های

سیاسی و اجتماعی این واقعه، تحت نظر بودن و برخی از رفتارهای ناشایست و سخت‌گیری متوکل نسبت به آن حضرت و زمینه‌های منجر به شهادت آن حضرت در این بخش آمده است.

۲. *اعلام الوری بأعلام الهدی، نوشته فضل بن حسن طبرسی (م ۵۴۸ ق)*

این کتاب شرح حال چهارده معصوم علیهم السلام را دربر دارد که با شرح حال رسول خدا صلی الله علیه و آله آغاز شده و با شرح حال حضرت فاطمه زهرا علیها السلام ادامه یافته و سپس به دوازده امام علیهم السلام پرداخته است. این کتاب به سبب اهمیت، قدمت و اعتبار آن مورداستناد مورخان بعدی قرار گرفته و به فارسی نیز ترجمه شده است. در جلد دوم این کتاب از صفحه ۱۰۷ تا ۱۲۹ حدود ۲۲ صفحه در چهار فصل به دوران امام هادی علیه السلام اختصاص دارد. مهم‌ترین مباحث زندگی آن حضرت مانند مشخصات و برخی از ویژگی‌های فردی، نص بر امامت و برخی از دلایل و معجزات، برخی از حوادث دوران آن حضرت، سخت‌گیری متوکل نسبت به آن حضرت و شهادت آن حضرت در این بخش آمده است. این کتاب از معدود منابع دست‌اول است که به زندانی شدن امام هادی علیه السلام اشاره دارد.^۱

۳. *مناقب آل ابی طالب مشهور به المناقب، نوشته محمد بن علی*

ابن شهر آشوب مازندرانی (م ۵۸۸)؛ ابن شهر آشوب در این کتاب به مناقب اهل بیت علیهم السلام پرداخته و با نقل مناقب رسول خدا صلی الله علیه و آله آغاز کرده و پس از اشاره به مناقب حضرت فاطمه علیها السلام، در ابواب جداگانه‌ای به شرح حال و مناقب یازده امام پرداخته است. از مهم‌ترین تفاوت‌های این کتاب با منابع دیگر این است که درباره امام دوازدهم و برخی از مباحث مربوط به امامت و غیبت آن حضرت سخنی به میان نیامده است. همچنین ابن شهر آشوب در برخی از کتاب‌هایش به مطالبی در مناقب ارجاع داده است که در چاپ موجود از مناقب وجود ندارد.

به‌ظاهر ابن شهر آشوب قصد داشته آنچه را درباره مناقب اهل بیت علیهم السلام و خاندان رسول خدا صلی الله علیه و آله نقل شده است گرد آورد، اما بسیاری از مسائل و احادیث موجود در منابع در این کتاب وجود ندارد. این در حالی است که ابن شهر آشوب در مقدمه می‌گوید بایی را در مورد

۱. ر. ک: طبرسی، اعلام الوری، ج ۲، ص ۱۲۳.

اصحاب رسول خدا ﷺ و فضایل آنها قرار خواهد داد، اما در کتاب موجود چنین مبحثی وجود ندارد. علاوه بر این، در مناقب ابن شهر آشوب مطالبی وجود دارد که تنها در این کتاب آمده است و در منابع دیگر یافت نمی شود و همین سبب شده است درستی برخی از این مباحث با تردید مواجه شوند.

۴. تذکرة خواص الائمة في خصائص الائمة معروف به تذکرة الخواص، نوشته سبط ابن جوزی (م ۶۵۴)

در این کتاب به زندگانی دوازده امام علیهم السلام به علاوه حضرت خدیجه رضی الله عنها و حضرت فاطمه رضی الله عنها پرداخته شده است. البته بیشترین حجم این کتاب مربوط به زندگی سه امام نخستین به ویژه امیرالمؤمنین علی رضی الله عنه است که دوران زندگی آن حضرت را با جزئیات بیشتری دربر دارد؛ اما پس از آن به اختصار به زندگی سایر امامان علیهم السلام تا امام دوازدهم پرداخته و بخش مختصری را نیز به زندگی امام هادی رضی الله عنه اختصاص داده است. در این بخش، ملقب شدن امام هادی رضی الله عنه به عسکری و علت احضار امام به سامرا و موقعیت برجسته آن حضرت، استفسار از آن حضرت درباره برخی آیات قرآن و چگونگی حلق سر حضرت آدم رضی الله عنه در حج، احضار به مجلس متوکل و شهادت آن حضرت و احتمال مسموم شدن آن حضرت مطرح شده است.

۵. کشف الغمة فی معرفة الائمة، نوشته علی بن عیسی اربلی (م ۶۹۲ ق)

این کتاب نیز شرح حال چهارده معصوم علیهم السلام را دربر دارد که با شرح حال رسول خدا ﷺ آغاز شده و پس از شرح حال حضرت فاطمه زهرا رضی الله عنها به شرح حال دوازده امام علیهم السلام پرداخته است. حدود ۲۴ صفحه از جلد دوم از صفحه ۸۸۴ تا ۹۰۸ این کتاب به امام هادی رضی الله عنه اختصاص دارد. پرداختن به گزارش های بیشتری از معجزات، تفصیل برخی از اخبار و اشاره به برخی از احادیث و سخنان امام هادی رضی الله عنه، از تفاوت های این کتاب نسبت به منابع پیشین است. البته وی در پایان این بخش، خلاصه ای از بخش مربوط به امام هادی رضی الله عنه از کتاب اعلام الوری پیش گفته را نیز آورده است.

۶. الدرّ النظیم فی مناقب الائمة الالهامیم، جمال الدین یوسف بن حاتم عاملی (مقرن ۷)

در این کتاب زندگانی چهارده معصوم علیهم السلام در چهارده باب مطرح شده است که باب دوازدهم آن به زندگی امام هادی علیه السلام اختصاص دارد. در پایان کتاب برخی مباحث مانند فضایل خمسه طیبه، فضایل امیرالمؤمنین علی علیه السلام و حضرت فاطمه علیها السلام، فضایل امام حسن و امام حسین علیهم السلام، بحثی درباره عترت و امامان علیهم السلام و بحثی درباره بنی عبدالمطلب و بنی هاشم در فصل‌های جداگانه‌ای در باب پانزدهم آمده است.

۷. مناقب الطاهرین، عمادالدین طبری (قرن ۷)

این کتاب به زبان فارسی نگاشته شده و زندگانی چهارده معصوم علیهم السلام را دربر دارد. البته به گفته خود مؤلف، وی در نظر داشته است بیشتر به مناقب و معجزات پردازد؛ ازاین‌رو از حوادث و وقایع زندگی امامان علیهم السلام کمتر سخن گفته است. پیش از ورود به شرح حال معصومین علیهم السلام برخی مباحث به‌عنوان مقدمه مطرح شده‌اند. محبت به امیرالمؤمنین علی علیه السلام و وجوب آن، شیعه و معنای آن، تقیه و مفهوم آن، خوارج و نابودی عمل آنان، محبت به امیرالمؤمنین علی علیه السلام نشانه پاک‌ی ولادت، برتر بودن آن حضرت بر انبیا و اوصیا و رستگار شدن شیعیان در روز قیامت، از جمله مباحث مقدماتی این کتاب است.

۸. الفصول المهمّة فی معرفة الائمة، نوشته ابن صباغ مالکی (م ۸۵۵)

این کتاب با مقدمه‌ای طولانی درباره مباحثه و معنای اهل‌بیت، در دوازده فصل به شرح حال دوازده امام علیهم السلام پرداخته است. در ذیل فصل اول، که شرح زندگی امیرالمؤمنین علی علیه السلام را دربر دارد، با عنوان «فصل فی ذکر البتول» زندگانی حضرت زهرا علیها السلام نیز مطرح شده است. پرداختن به بسیاری از فضایل و مناقب اهل‌بیت علیهم السلام از نگاه این نویسنده اهل سنت، به‌ویژه در برخی موارد که با گزارش‌های منابع شیعی مطابقت کامل دارد، از ویژگی‌های این کتاب است.

۱-۳-۴-۳. منابع مربوط به دلائل و معجزات

بخش دیگری از منابع مربوط به زندگانی امام هادی علیه السلام کتاب‌هایی است که با تکیه بر معجزات و دلائل امامت آن حضرت، به شرح حال ایشان پرداخته‌اند. در حقیقت در این منابع، که نام

آنها یا بخش‌های مربوط به معجزات با عباراتی همچون «دلایل»، «معجزات»، «اعلام» و «آیات» همراه است، امامت امام هادی علیه السلام از راه معجزات و امور خارق‌العاده به اثبات رسیده است. البته در این منابع به شرح حال و برخی از حوادث تاریخی زندگی امام هادی علیه السلام نیز اشاره شده است، اما با توجه به اندک بودن سنّ امام هادی علیه السلام به هنگام امامت، معجزات و دلایل بیشتر مورد توجه قرار گرفته است. کتاب‌های چندی با این موضوع درباره امام هادی علیه السلام نگارش یافته‌اند که برخی از مهم‌ترین این آثار به ترتیب زمان نگارش به شرح ذیل است:

۱. عیون المعجزات از حسین بن عبدالوهاب (م قرن ۵)

با آنکه اساس نگارش این کتاب بیان معجزات بوده است، اما در این کتاب پس از اشاره‌ای بسیار مختصر به مشخصات و امامت امام هادی علیه السلام و احضار آن حضرت به سامرا، از صفحه ۱۳۰ تا ۱۳۴ به چند مورد از معجزات امام هادی علیه السلام اشاره شده است.

۲. دلایل الامامة از محمد بن جریر طبری (م قرن ۵)

وی به طبری صغیر نیز مشهور است و دو کتاب درباره امامان علیهم السلام و معجزات آنان دارد؛ یکی نوادر المعجزات که به بیان دلایل و معجزات امامان علیهم السلام اختصاص دارد و دیگری دلایل الامامة که علاوه بر همان مطالب نوادر المعجزات، تاریخ و برخی از حوادث زندگی امامان علیهم السلام و برخی فضایل و معجزات حضرت فاطمه علیها السلام را نیز دربر دارد و از این رو با تفصیل بیشتری تدوین شده است. البته نام این کتاب را دلایل الائمة، مسند فاطمه علیها السلام، مناقب فاطمه و ولدها علیهم السلام، و الامامة نیز گفته‌اند اما به همان دلایل الامامة شهرت دارد. به ظاهر، این کتاب دو جلد یا دو بخش بوده که یک جلد آن از بین رفته و به دست ما نرسیده است. سید بن طاووس در برخی از آثارش، مطالبی را درباره رسول خدا صلی الله علیه و آله از این کتاب نقل کرده است که گویا از همان جلد بوده که به دست ما نرسیده است.^۱ به هر حال طبری در این کتاب برای هر یک از امامان علیهم السلام بخشی را

۱. برای اطلاع بیشتر، ر.ک: انصاری، «طبری سوم و کتاب دلایل الامامة»، کیهان اندیشه، شماره ۵۸، سال ۱۳۷۳.

اختصاص داده است و معجزات امام هادی علیه السلام و مختصری از زندگی آن حضرت را نیز در حدود ۱۳ صفحه از ۴۰۹ تا ۴۲۱ آورده است.

۳. الثاقب فی المناقب از ابن حمزه طوسی (م قرن ۶)

هرچند وی از عبارت مناقب برای کتابش استفاده کرده است، اما بیشتر مباحث وی درباره معجزات امامان است و معجزات امام هادی علیه السلام را نیز در حدود ۳۱ صفحه از ۵۲۷ تا ۵۵۸ آورده است.

۴. الخرائج والجرائح از قطب راوندی (م ۵۷۳)

با آنکه اثری از واژه معجزه و آیات در نام این کتاب وجود ندارد، اما حجم قابل توجهی از معجزات امامان علیهم السلام را بازگو کرده است. درباره نام آن نیز، چون «خرائج» و «جرائح» از «خرج، خارج شدن» و «جرح، به دست آمدن» گرفته شده است، این گونه معنا می شود که معجزاتی از سوی امامان صادر (و خارج) شده است که از آنها ادعای ایشان درباره امامت اثبات می شود (و به دست می آید)؛ زیرا «جرح» به معنای «کسب کردن» نیز آمده است؛ همچنان که از سخن مؤلف نیز همین معنا دانسته می شود که گفته است: این کتاب را الخرائج و الجرائح نام گذاشتم زیرا معجزاتی که به دست آنان صادر شده است صحت ادعای آنان را تأیید می کند؛ زیرا مدعی، با این معجزات درستی سخن خود را به دست می آورد.^۱ البته برخی این کتاب را در شمار جوامع حدیثی آورده اند،^۲ اما به نظر درست نمی آید.

قطب راوندی، برخلاف منابع پیش از خود، معجزات امام هادی علیه السلام را در دو بخش مجزاً آورده است؛ از این رو در یک باب با عنوان فی معجزات الامام محمد بن علی^۳ و در یک فصل با عنوان فی اعلام الامام محمد بن علی^۴ به معجزات آن حضرت پرداخته است که ۲۲ مورد از آنها

۱. قطب راوندی، الخرائج و الجرائح، ج ۱، ص ۱۹.

۲. رسولی راوندی، «معرفی الخرائج و الجرائح در پرتو اصول حاکم بر جوامع حدیثی»، فصلنامه سفینه، شماره ۵۶، ص ۲۷ و ۴۳.

۳. قطب راوندی، الخرائج و الجرائح، ج ۱، ص ۳۹۲.

۴. قطب راوندی، الخرائج و الجرائح، ج ۲، ص ۶۷۳.

را در ۲۸ صفحه از جلد اول از صفحه ۳۹۲ تا ۴۱۹ و ۱۱ مورد را نیز در ۱۰ صفحه از ۶۷۲ تا ۶۸۱ جلد دوم بیان کرده است.

به ظاهر دلیل دو بخش قرار دادن این معجزات، نوع معجزات بوده که سبب شده است قطب راوندی آن بخش را که بیشتر به امور خارق‌العاده و فوق‌توان عادی مربوط می‌شود مانند شفای بیمار یا تصرف در اشیاء و مانند آن، در باب معجزات و آن بخش را که مربوط به ویژگی‌های دانش امام و علم غیب آن حضرت است، در فصل اعلام بیاورد. به هر حال، به نظر می‌رسد این کثرت معجزات و نیز تقسیم‌بندی قطب راوندی، در آثار معجزه‌نگاری دوره‌های بعد، به‌ویژه در آثاری مانند مدینه‌المعاجز از بحرانی (م ۱۱۰۷) تأثیرگذار بوده است؛ علاوه بر آنکه برخی از این موارد نخستین‌بار در الخرائج و الجرائح آمده و در منابع پیشین نیامده است، مانند آنکه شخصی از امام درخواست کرد تا دعا کند فرزندش پسر شود و امام فرمود چه بسا دختری که از پسر بهتر باشد و فرزند او دختر شد.^۱

۱-۳-۴. منابع اختصاصی مربوط به زندگی امام هادی علیه السلام

در میان آثار کهن و منابع نخستین، کتاب یا اثر مکتوب درباره امام هادی علیه السلام بسیار اندک است. نجاشی پس از برشمردن آثار شیخ صدوق، از منبعی درباره امامان علیهم السلام به نام المصابیح یاد کرده که بخش مربوط به امام هادی علیه السلام با نام المصباح الثالث عشر، ذکر من روی عن ابي الحسن علی بن محمد علیه السلام معرفی شده است،^۲ اما این کتاب، چنان‌که از نام آن پیداست، تنها درباره کسانی است که از امام هادی علیه السلام روایت نقل کرده‌اند و بخش‌های دیگری از زندگی آن حضرت را دربر ندارد. این کتاب در دست نیست و تاکنون به چاپ نرسیده است.

البته نجاشی کتاب دیگری از شیخ صدوق با عنوان زهد ابی الحسن علی بن محمد علیه السلام معرفی کرده^۳ که به ظاهر بخش‌های بیشتری از زندگی امام هادی علیه السلام را شامل می‌شود، اما این کتاب نیز در دست نیست.

۱. قطب راوندی، الخرائج و الجرائح، ج ۱، ص ۳۹۹.

۲. نجاشی، رجال، ص ۹۱.

۳. همان جا.

کتاب‌های دیگری با عنوان مسائل الرجال لأبی الحسن الثالث علیه السلام از أبوعلی أحمدبن إسحاق بن عبدالله بن سعد بن أحوص أشعری (م حدود ۲۶۰)،^۱ مسائل الرجال و مکاتباتهم أبا الحسن الثالث علیه السلام از أبوالعباس قمی عبدالله بن جعفر بن الحسن بن مالک بن جامع حمیری (م قرن سوم)،^۲ مسائل لأبی الحسن العسکری علیه السلام از علی بن جعفر همانی برمکی (از وکلای امام هادی علیه السلام)،^۳ مسائل لأبی الحسن العسکری علیه السلام از محمد بن ریان بن صلت أشعری (م پس از ۲۵۴)،^۴ مسائل لأبی الحسن الثالث علیه السلام از هارون بن مسلم بن سعدان کاتب سُرَّ مَنْ رَأَى (از اصحاب امام هادی علیه السلام و امام عسکری علیه السلام) نیز نگاشته شده‌اند. این کتاب‌ها همچنان که از نامشان پیداست، پرسش و پاسخ و یا مکاتبه‌هایی با امام هادی علیه السلام را دربر دارند، اما این آثار نیز در دست نیستند.

بنابراین عمده آثار و کتب تألیف شده مستقل درباره امام هادی علیه السلام مربوط به دوره‌های اخیر و زمان معاصر است که در پیشینه تحقیق بدان اشاره شد.

۴-۱. مرور اجمالی بر سیر تاریخی امامت

از نظر شیعیان و برخی اهل سنت، امیرالمؤمنین امام علی علیه السلام نخستین امام بود که با معرفی و تصریح رسول خدا صلی الله علیه و آله در سال ۱۱ هجری به امامت رسید و جانشین رسول خدا صلی الله علیه و آله شد. البته جهالت و هواپرستی مردم، توطئه‌های منافقان و دسیسه‌های دشمنان، اجازه نداد تا آن حضرت به حق خود که خلافت بود برسد و به ظاهر نیز بتواند حکومت کند؛ از این رو امیرالمؤمنین علی علیه السلام در دوران ابوبکر، عمر و عثمان حدود ۲۵ سال از حکومت کنار گذاشته شد و تنها امامت را به عهده داشت. پس از گذشت این دوران، آن حضرت در سال ۳۵ هجری به خلافت و حکومت ظاهری نیز دست یافت و حدود چهار سال و نه ماه حکومت کرد. امیرالمؤمنین علی علیه السلام در طول این مدت توانست حکومت را از انحراف‌های بسیاری که در آن ایجاد شده بود نجات داده و به راه اصلی بازگرداند، اما سه جنگ مهم جمل، صفین و نهروان چنان حکومت

۱. همان، ص ۲۲۰.

۲. همان، ص ۲۸۰.

۳. همان، ص ۳۷۰.

۴. همان، ص ۴۳۸.

امیرالمؤمنین علی (علیه السلام) را درگیر ساخت که آن حضرت هیچ‌گاه نتوانست آن‌گونه که می‌اندیشید و آن‌گونه که می‌خواست حکومت خود را سامان دهد. سرانجام آن حضرت در اثر همان جهالت‌ها و کینه‌توزی‌های دشمنان در محراب عبادت به شهادت رسید.^۱

پس از امیرالمؤمنین علی (علیه السلام)، امام حسن مجتبی (علیه السلام) به خلافت رسید؛^۲ اما دشمنی‌ها و کینه‌توزی‌ها که از قبل ادامه داشت اجازه نداد آن حضرت بیش از شش ماه حکومت کند و امام حسن مجتبی (علیه السلام) در اثر خیانت برخی از فرماندهان و نیروهای سپاه و نبودن یاران وفادار و آماده برای مقابله با معاویه، ناچار شد برای حفظ اسلام و شیعیان صلح با معاویه را بپذیرد. هرچند اگر به مفاد صلح‌نامه عمل می‌شد موفقیت‌هایی برای امام حسن مجتبی (علیه السلام) و مسلمانان به دست می‌آمد، اما با خیانت معاویه و زیر پا گذاشتن صلح‌نامه، این فرصت از دست رفت و امام حسن (علیه السلام) نیز با توطئه معاویه مسموم شد و به شهادت رسید.^۳ از آن پس، رسیدن به خلافت و حکومت ظاهری هیچ‌گاه برای امامان (علیهم السلام) میسر نشد و آنان تنها امامت و رهبری دینی جامعه شیعه را به عهده داشتند.

پس از امام حسن مجتبی (علیه السلام) امامت به عهده امام حسین (علیه السلام) قرار گرفت.^۴ معاویه که برخلاف مفاد صلح با امام حسن مجتبی (علیه السلام)، پسرش یزید را به ولیعهدی برگزیده بود، به هلاکت رسید. پس از مرگ او پسرش یزید درصدد برآمد تا از امام حسین (علیه السلام) برای مشروعیت حکومت خود بیعت بگیرد، اما آن حضرت به شدت با حکومت شخصی چون یزید مخالفت کرد. امام حسین (علیه السلام) با مخالفت با حکومت یزید رهسپار عراق شد، اما برای ورود به کوفه، با ممانعت نیروهای نظامی ابن‌زیاد، عامل یزید در کوفه، مواجه شد و پس از محاصره او در کربلا در روز عاشورا به شهادت رسید.

پس از امام حسین (علیه السلام)، علی بن‌الحسین امام سجاد (علیه السلام) عهده‌دار امامت و رهبری جامعه شیعه شد.^۵ در دوران آن حضرت که با اختناق و محدودیت‌های بسیاری همراه بود هرگونه

۱. مفید، الارشاد، ج ۱، ص ۹-۱۰، با اقتباس و تلخیص.

۲. مفید، الارشاد، ج ۲، ص ۷۹.

۳. مفید، الارشاد، ج ۲، ص ۱۶، با تلخیص.

۴. مفید، الارشاد، ج ۲، ص ۲۷.

۵. مفید، الارشاد، ج ۲، ص ۱۳۷.

اقدامی برای رسیدن به حکومت نتیجه نداشت؛ از این رو امام سجاد علیه السلام اقداماتی انجام داد تا علاوه بر حفظ خط اصیل امامت و رهبری، بتواند جامعه را از انحرافات فکری و اعتقادی به وجود آمده در دوره‌های گذشته نجات دهد. این اقدام امام سجاد علیه السلام از راه‌های مختلفی صورت گرفت که زنده نگهداشتن قیام کربلا، افشاگری ضدامویان، توجه به دعا و آموزش تعالیم دینی از این راه، رسیدگی به تهی‌دستان و تربیت شاگردان، بخشی از این اقدامات بود.

با آنکه امام سجاد علیه السلام هیچ قیام و اقدام مسلحانه‌ای ضدامویان انجام نداد، اما امویان حضور آن حضرت را مانعی برای رسیدن به اهداف پلید خود می‌دانستند؛ از این رو امام سجاد علیه السلام را به شهادت رساندند.

پس از امام سجاد علیه السلام، امامت بر عهده محمد بن علی امام باقر علیه السلام قرار گرفت.^۱ با توجه به آنکه وضعیت سیاسی و اجتماعی برای دسترسی به حکومت مساعد نبود و از سویی ممنوعیت کتابت حدیث نزدیک به یک قرن جامعه را از علوم و معارف ناب دینی محروم ساخته بود، امام باقر علیه السلام رفع این نقیصه و پر کردن این خلأ را در اولویت قرار داد. آن حضرت برای این منظور نشر علوم و تربیت شاگردان و روایان را در دستور کار خود قرار داد و در این مسیر چندان تلاش کرد که همان‌گونه که رسول خدا صلی الله علیه و آله فرموده بود به‌عنوان «باقر العلوم، یعنی شکافنده علوم» شهرت یافت و نقش عظیمی در حفظ، تعلیم و نشر احادیث و علوم مختلف ایفا کرد.

پس از امام باقر علیه السلام، جعفر بن محمد امام صادق علیه السلام به امامت رسید.^۲ در این دوره که با انقراض امویان و روی کار آمدن عباسیان همراه بود، امام صادق علیه السلام با توجه به شرایط زمان خود و محدودیت‌های بسیاری که وجود داشت، همان راه امام باقر علیه السلام را ادامه داد و با تشکیل حوزه‌های مختلف علوم توانست بسیاری از معارف و تعالیم دینی را در رشته‌هایی چون فقه، کلام، حدیث و تفسیر، به‌ویژه در راستای عقاید شیعه، نهادینه و تثبیت کند؛ از همین رو شیعه امامیه منسوب به آن حضرت به «شیعه جعفری» مشهور شد،^۳ هر چند در برهه‌ای از زمان و نیز در برخی موارد تاریخی از لقب «شیعه جعفری» برای سرزنش شیعیان استفاده شده است.^۴

۱. مفید، الارشاد، ج ۲، ص ۱۵۷.

۲. مفید، الارشاد، ج ۲، ص ۱۷۹.

۳. طبری، دلائل الامامة، ص ۲۴۷.

۴. ر.ک: رستگار، «بازخوانی لقب شیعه جعفری در بستر تاریخ حدیث»، مجله شیعه‌شناسی، شماره ۲۶.